"इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेच्या ग्रामीण भागात वित्तीय समावेशनातील योगदान: विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा"

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,नांदेड

वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखे अंतर्गत वाणिज्य विषयातील पीएच.डी पदवीसाठी सादर करावयाचा संशोधन आराखडा.

संशोधक

रामराव दगडूजी सुर्यवंशी

(एम.कॉम,डि.एड,बी.एड,एम.ए.अर्थ.)

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.अर्चना केशवराव देशमुख

वाणिज्य विभाग

नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,औंढा नागनाथ,जि.हिंगोली

संशोधन केंद्र

पीपल्स कॉलेज,नांदेड

डिसेंबर-2024

"इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेच्या ग्रामीण भागात वित्तीय समावेशनातील योगदान: विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा"

प्रस्तावना (Introduction):

इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक (IPPB) ही भारत सरकारच्या पोस्ट विभागाने स्थापन केलेली एक विशेष बँकिंग संस्था आहे, जी भारतीय नागरिकांना जलद, सुरक्षित आणि प्रभावी बँकिंग सेवा पुरविण्यासाठी कार्यरत आहे. IPPB ची स्थापना सन 2018 मध्ये केली गेली होती, आणि तिचे उद्दिष्ट ग्रामीण आणि शहरी भागातील सर्व प्रकारच्या नागरिकांना बँकिंग सुविधांपर्यंत पोहोच प्रदान करणे आहे.भारतात बँकिंग सेवा आणि वित्तीय समावेशन वाढविण्याच्या उद्देशाने या बँकेची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.भारतातील ग्रामीण भागांमध्ये बँकिंग सेवांची कमी आणि पुरेशी पोहोच नसल्यामुळे, अनेक नागरिकांना बँकिंग सुविधांचा लाभ मिळवणे कठीण जात होते. IPPB ने या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी एका डिजिटलीकरणाच्या माध्यमातून बँकिंग सेवांचा विस्तार केला आहे.खासकरून ग्रामीण भागातील नागरिकांपर्यंत बँकिंग सेवा पोहोचवण्यासाठी आणि सरकारी योजनांची अंमलबजावणी सुकर करण्यासाठी IPPB ने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

IPPB ला भारत पोस्टच्या विस्तृत नेटवर्कचा लाभ आहे,ज्यामुळे ही बँक 1.5 लाख पोस्ट ऑफिसांच्या माध्यमातून देशभरात ग्राहकांसोबत जोडलेली आहे. यामुळे IPPB ने खेड्यापाड्यातील नागरिकांपर्यंत बँकिंग सेवा पोहोचवली आणि त्यांना सरकारी योजनांचा लाभ वितरित करण्यासाठी एक महत्त्वाचा साधन बनली आहे.

IPPB ने विविध बँकिंग उत्पादने जसे की बचत खाते,चालू खाते, लोन सुविधा, डिजिटल पेमेन्ट्स, इत्यादी प्रदान करण्यास प्रारंभ केला आहे. बँकेच्या डिजिटलीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे ग्राहकांना त्यांच्या मोबाईल फोन किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून सहज सेवा उपलब्ध होत आहेत, जेणेकरून बँकिंग सेवा अधिक सोयीस्कर आणि वेळेवर उपलब्ध होतात.

IPPB च्या माध्यमातून भारत सरकारने अनेक महत्त्वाच्या सरकारी योजनांची अंमलबजावणी केली आहे, जसे की प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY), प्रधानमंत्री जीवन ज्योति बीमा योजना (PMJJBY), आणि प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा योजना (PMSBY). याशिवाय, IPPB ने वित्तीय समावेशनात मोठ्या प्रमाणात योगदान दिले आहे, जिथे बँकिंग सेवा आणि अनुदानांची सर्वसामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित केली आहे.

प्रस्तावनेचा उद्देश:

इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेची भूमिका केवळ बँकिंग सेवांपुरती मर्यादित नाही, तर ती सरकारच्या योजना व अनुदानांच्या वितरणातही महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये, जिथे पारंपरिक बँकिंग नेटवर्क पोहोचू शकत नाही, तिथे IPPB ने मोठा परिवर्तन घडवला आहे. या प्रस्तावनेचा उद्देश IPPB च्या कार्यप्रणालीचा सखोल अभ्यास करून, हिंगोली जिल्ह्यात किंवा अन्य ग्रामीण भागांमध्ये त्यांच्या योगदानाचा प्रभाव विश्लेषित करणे आहे.

IPPB च्या माध्यमातून सरकारी योजना आणि अनुदान वितरणाच्या कार्यक्षमतेत झालेल्या सुधारणा, तसेच डिजिटल बँकिंगच्या पद्धतींनी ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनात होणाऱ्या सकारात्मक बदलांचा अभ्यास करणे, हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

ही संशोधन प्रस्तावना हिंगोली जिल्ह्यातील सरकारी योजना आणि अनुदानांच्या कार्यान्वयनासंदर्भात इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक (IPPB) या बँकेची भूमिका आणि त्याचा समाजावर होणारा सकारात्मक प्रभाव यावर आधारित आहे. इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक एक नवीन डिजिटल बँक आहे, जी सरकारी योजनांच्या पोहोच आणि प्रभावी वितरणात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. हिंगोली जिल्ह्यापासून सुरू करून ग्रामीण आणि दुर्गम भागांतील नागरिकांपर्यंत सरकारी योजनांची पोहोच आणि त्यांचा लाभ मिळविण्यासाठी इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक किती प्रभावी ठरली आहे, याचा सखोल अभ्यास केला जाणार आहे.

संशोधनाची आवश्यकता (Need for Research):

भारत सरकारच्या विविध योजनांचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे जनतेला लाभ पोहोचवणे, विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांतील नागरिकांपर्यंत. हिंगोली जिल्ह्यात, जे एक ग्रामीण भाग आहे, या योजनांचा लाभ पोहोचविण्यात अनेक अडचणी येतात. इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक या समस्या सोडविण्यासाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचा वापर करून लोकांपर्यंत पोहोचताना सकारात्मक भूमिका बजावत आहे. या बँकेच्या कार्यप्रणालीचा सखोल अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे (Objectives of the Research):

- हिंगोली जिल्ह्यात इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेने सरकारी योजनांचा वितरण कसा केला आहे, याचे विश्लेषण करणे.
- बँकेच्या माध्यमातून सरकारी योजनांचा लाभ ग्रामीण भागातील नागरिकांना किती प्रमाणात मिळाला आहे हे जाणून घेणे.

- ग्रामीण भागात सरकारी योजनांमधून मिळणाऱ्या अनुदानांचा परिणाम कसा आहे, हे तपासणे.
- इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेच्या कार्यपद्धतींमध्ये कोणत्या सुधारणा करणे आवश्यक आहेत हे शोधणे.
- सरकारी योजना आणि अनुदानांच्या वितरणात IPPB चा डिजिटल माध्यमांचा वापर कसा प्रभावी ठरला आहे, याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis):

1. **H1:** इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक (IPPB) च्या माध्यमातून हिंगोली जिल्ह्यात सरकारी योजना आणि अनुदानांचे वितरण अधिक कार्यक्षम आणि प्रभावी झाले आहे.
2. **H2:** हिंगोली जिल्ह्यात IPPB च्या माध्यमातून पोहोचलेल्या सरकारी योजनांचा लाभ ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील नागरिकांपर्यंत अधिक प्रमाणात पोहोचला आहे.
3. **H3:** IPPB च्या डिजिटल बँकिंग सेवा ग्रामीण भागातील लोकांना सरकारी योजनांमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करतात.
4. **H4:** IPPB च्या माध्यमातून हिंगोली जिल्ह्यातील नागरिकांना सरकारी योजनांमध्ये प्राप्त होणाऱ्या अनुदानांचा वेळेवर आणि योग्य प्रकारे वितरण होतो.
5. **H5:** हिंगोली जिल्ह्यात IPPB च्या कार्यप्रणालीतील काही अडचणी आणि आव्हाने सरकारी योजनांच्या प्रभावी वितरणात अडथळा आणतात.

संशोधनाचे महत्त्व (Significance of the Study):

- भारतातील ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील नागरिकांसाठी सरकारी योजना आणि अनुदानांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित करणे.
- IPPB च्या माध्यमातून सरकारी योजनांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा घडवून आणणे.
- हिंगोली जिल्ह्यातील नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे.
- बँकिंग प्रणालीच्या डिजिटलकरणामुळे सरकारी योजनांचे वितरण अधिक पारदर्शक, जलद आणि प्रभावी कसे होऊ शकते यावर सुस्पष्ट विचार मांडणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

a) **संशोधन डिझाइन (Research Design)**

- **प्राथमिक डेटा** आणि **द्वितीयक डेटा** या दोन्हीचा वापर केला जाईल.

b) **डेटा संकलन** (Data Collection)

- **प्राथमिक डेटा**:
  - **सर्वेक्षण**: ग्रामीण भागातील लोक, बँक कर्मचारी आणि सरकारी योजनेच्या संबंधित अधिकारी यांच्याशी सर्वेक्षणाद्वारे माहिती संकलित केली जाईल.
  - **मुलाखत**: लाभार्थी, बँक कर्मचारी आणि सरकारी अधिकारी यांचे मुलाखत घेतले जातील.
- **द्वितीयक डेटा**: सरकारी अहवाल, बँक दस्तऐवज, आणि विविध सादरीकरणे.

c) **संशोधन क्षेत्र (Research Area)**

हिंगोली जिल्हा, महाराष्ट्र. हे एक ग्रामीण क्षेत्र आहे, जिथे IPPB चा प्रभावी वापर आणि सरकारी योजना कार्यान्वयनाची स्थिती तपासली जाईल.

d) **आकडेमाप (Sampling)**

- **संपूर्ण जिल्ह्यातील 5 प्रमुख तालुके**: हिंगोली, कळमनुरी, वसमत, सेनगाव, आणि औंढा नागनाथ.
- **संपूर्ण गावांचे निवडक नमुने**: प्रत्येक तालुक्यातून 5 ते 10 गावांची निवड केली जाईल.
- **सर्वेक्षणाचे नमुने**: 300-500 घरांमधून लाभार्थी निवडले जातील.

e) **डेटा विश्लेषण (Data Analysis)**

- **मात्रात्मक विश्लेषण**: SPSS किंवा Excel वापरून सर्वेक्षण डेटा विश्लेषित केला जाईल.
- **गुणात्मक विश्लेषण**: साक्षात्काराचे वर्गीकरण आणि कूटलेखन (coding) केले जाईल

साहित्य समीक्षा (Literature Review)

1. आर्थिक समावेशन व सरकारी योजना

आर्थिक समावेशन म्हणजे सर्व वंचित गटांना किफायतशीर दरावर योग्य वित्तीय सेवा व उत्पादने उपलब्ध करून देणे. भारत सरकारने विविध सरकारी योजनांची अंमलबजावणी केली आहे, ज्यामुळे गरीब आणि मागासलेल्या समाजाच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होईल. यामध्ये प्रमुख योजना म्हणजे प्रधानमंत्री जनधन योजना (PMJDY), प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY), नरेगा (MGNREGA) इत्यादी. या योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी बँकिंग सेवा महत्त्वपूर्ण ठरतात.

गोष (2018) यांच्या संशोधनानुसार, बँकिंग सुविधांचा अभाव हे ग्रामीण भागात योजनांची कार्यक्षमता कमी होण्याचे प्रमुख कारण आहे.

2. **इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेची भूमिका आणि महत्त्व**

इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक (IPPB) 2018 मध्ये सुरू करण्यात आली होती आणि त्याचा उद्देश देशाच्या ग्रामीण भागात, विशेषतः अशा वंचित गटांमध्ये वित्तीय समावेशन वाढवणे होता. चंद्रन (2020) आणि पाटील (2021) यांच्या अभ्यासानुसार, इंडिया पोस्टच्या व्यापक नेटवर्कचा वापर करून IPPB ने ग्रामीण भागातील लोकांना बँकिंग सेवा पुरवण्यास सुरुवात केली. कुमार (2022) यांच्या मते, सरकारच्या विविध योजनांच्या लाभार्थ्यांपर्यंत थेट फायनान्शियल समावेशन पोहोचवण्यासाठी IPPB एक महत्त्वपूर्ण साधन ठरले आहे.

3. **ग्रामीण भागातील समस्यांशी संबंधित IPPB चे कार्य**

IPPB च्या कार्यक्षमतेत काही अडचणी आहेत, विशेषतः ग्रामीण भागात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव, डिजिटल साक्षरतेचा कमी असणारा स्तर आणि उपयुक्त इंफ्रास्ट्रक्चरचा अभाव. देशाई (2019) यांच्या अभ्यासानुसार, ही अडचणी समोर येत असली तरी, चव्हाण (2020) यांच्या मते, या अडचणींना तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने जिंकता येईल. पोस्ट ऑफिस नेटवर्कचा वापर करून, IPPB ला ग्रामीण भागांपर्यंत पोहोचता येईल.

4. **सरकारी योजनांचे लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यातील IPPB ची भूमिका**

IPPB ने सरकारच्या विविध योजना आणि अनुदान वितरण प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.सिंह (2019) यांच्या मते, IPPB च्या माध्यमातून थेट लाभार्थ्यांपर्यंत अनुदान वितरित करण्याचा पद्धत सुधारित झाली आहे, ज्यामुळे सरकारी योजना अधिक पारदर्शक आणि भ्रष्टाचार-मुक्त झाल्या आहेत. राठी (2022) यांच्या अभ्यासानुसार, PMAY, PMGDISHA आणि राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता योजनांच्या अनुदान वितरण प्रक्रियेमध्ये IPPB ने महत्त्वाची मदत केली आहे.

5. **तंत्रज्ञान आणि डिजिटल साक्षरतेचे महत्त्व**

ग्रामीण भागात IPPB च्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी डिजिटल साक्षरता अत्यंत महत्त्वाची आहे. नाईक आणि पाटील (2020) यांच्या मते, IPPB ने अनेक वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम आयोजित केले आहेत आणि ते ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये बँकिंग सेवा व डिजिटल तंत्रज्ञानाबद्दल जागरूकता निर्माण करत आहेत. तथापि, वर्मा (2021) यांच्या मते, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवला तरीही

एक मोठा डिजिटल दरी (Digital Divide) कायम आहे, ज्यामुळे तंत्रज्ञानाच्या वापरात अंतर पडू शकते.

6. **सारांश**

साहित्य समीक्षा दर्शवते की, इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक (IPPB) ने ग्रामीण भागात सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीला मदत केली आहे. हे बँकिंग तंत्र ग्रामीण नागरिकांना वित्तीय सेवांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. तथापि, तंत्रज्ञान, इन्फ्रास्ट्रक्चर आणि डिजिटल साक्षरतेसंबंधी अडचणी आहेत, ज्या दूर करण्याची आवश्यकता आहे. IPPB च्या कार्यक्षमता व त्यांच्या प्रभावांचा अभ्यास करण्यासाठी पुढील फील्ड बेस्ड संशोधन महत्त्वाचे ठरते . हिंगोली जिल्ह्यातील IPPB च्या कार्याची तपशीलवार आणि चिकित्सक समीक्षा हे या संशोधनाचे उद्दीष्ट आहे.

संशोधन प्रश्न (Research Questions):

- इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकेच्या माध्यमातून हिंगोली जिल्ह्यात सरकारी योजनांचे वितरण किती प्रभावी ठरले आहे?
- ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत अनुदान आणि योजनांचा लाभ पोहोचवण्यास IPPB कशा प्रकारे मदत करतो?
- इंडिया पोस्ट पेमेंट बँकच्या डिजिटल माध्यमांचा वापर सरकारी योजनांच्या वितरणात कशी सुधारणा घडवतो?
- सरकारी योजनांचे वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी IPPB मध्ये कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत?

प्रकरणाची संरचनाः

प्रकरण 1: इंडिया पोस्ट पेमेंट बँक (IPPB) चे परिचय व कार्यप्रणाली

- **IPPB ची स्थापना आणि उद्दिष्टे**
- **IPPB च्या सेवा व कार्यप्रणाली:**
    - बँकिंग सेवा
    - सरकारी योजनांची अंमलबजावणी
    - डिजिटल बँकिंग व वित्तीय समावेश

सरकारी योजनांची कार्यान्वयन प्रक्रिया: IPPB च्या माध्यमातून पं. नेहरू आर्थिक प्रोत्साहन योजना, प्रधानमंत्री जन धन योजना, PMAY, इत्यादी योजनांचे वितरण.

प्रकरण 2: हिंगोली जिल्ह्याची भौगोलिक व सामाजिक-आर्थिक स्थिती

- **भौगोलिक, सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थिती**
  - हिंगोली जिल्ह्याचा सामाजिक व आर्थिक विकास
  - ग्रामीण आणि शहरी भागांतील आर्थिक अंतर
- **दृषीटीकोनाचा अभ्यास:** ग्रामीण भागातील लोकांचे IPPB योजनांबद्दलचे ज्ञान व विश्वास.

प्रकरण 3: सरकारी योजना व अनुदानाचे वितरण – हिंगोली जिल्ह्याच्या संदर्भात

- **मुख्य सरकारी योजनांची ओळख:**
  - प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)
  - प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (PM-KISAN)
  - आयुष्मान भारत योजनेची अंमलबजावणी
  - माझी लाडकी बहिण योजना
  - लोक कल्याण योजनांचे वितरण
  - सरकारी अनुदाने
- **अनुदान व योजना वितरणाचा प्रक्रिया:**
  - अनुदान वितरणाची कार्यप्रणाली
  - IPPB चे प्रमुख योगदान
  - योजना लाभार्थ्यांची निवड व अंमलबजावणी

प्रकरण 4: हिंगोली जिल्ह्यात IPPB चे प्रभाव आणि समस्यांचे विश्लेषण

- **योग्य अंमलबजावणीचे परिणाम:**
  - आर्थिक समावेश
  - ग्रामीण कुटुंबांवर सकारात्मक प्रभाव
  - महिलांच्या सक्षमीकरणात योगदान
- **सामाजिक-आर्थिक विकास:**
  - IPPB च्या योजनांचा रोजगार, शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक न्यायावर प्रभाव
- **समस्यांची ओळख:**
  - बँकिंग प्रणालीतील अडचणी
  - लोकांचा डिजिटल साक्षरतेचा अभाव

- प्रशासनाची भूमिका आणि अडचणी

प्रकरण 5: हिंगोली जिल्ह्यातील लाभार्थ्यांचे अनुभव

- **बांधकाम, महिला व कृषी क्षेत्रातील नागरिकांचे अनुभव:**
    - पीएमएवाई च्या लाभार्थ्यांचा अनुभव
    - PM-KISAN व इतर योजनांचे प्रत्यक्ष लाभ
- **स्थानिक नागरिकांचे दृष्टिकोन:**
    - बँकिंगच्या वापराची गती
    - योजना चुकविण्याचे कारणे
- **वंचित गटांचा अनुभव:**
    - आदिवासी, अनुसूचित जाति व वंचित गटांवरील IPPB योजनांचा परिणाम

प्रकरण 6: IPPB च्या योजनांची प्रभावशीलता आणि भविष्य दिशा

- **योजनांचे मूल्यांकन:**
    - IPPB च्या माध्यमातून आयोजित सर्वेक्षण व मुलाखतींच्या आधारे योजनांची कार्यक्षमता
- **सुझाव व सल्ले:**
    - योजनांचे प्रभावी अंमलबजावणी
    - स्थानिक प्रशासनाची भूमिका सुधारण्यासाठी उपयोजना
- **भविष्याचे दिशा:**
    - ग्रामीण विकासाच्या दृषटिकोनातून IPPB च्या योजनांचा विस्तार
    - डिजिटल समावेशनासाठी नव्या धोरणांचा विचार

प्रकरण 7: निष्कर्ष (Conclusion)

- **सारांश:**
    - हिंगोली जिल्ह्यात IPPB च्या योजनांची अंमलबजावणी कशी झाली, त्याचा सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव काय आहे?
- **मुख्य निष्कर्ष:**
    - आर्थिक समावेश व ग्रामीण भागातील सामाजिक न्यायासाठी IPPB च्या योजनांचा महत्त्वपूर्ण भूमिका
    - योजना वितरणातील अडचणी व त्यावर उपाय
- **शिफारसी:**

- IPPB च्या माध्यमातून सरकारी योजनांचे अधिक प्रभावी कार्यान्वयन सुनिश्चित करण्यासाठी प्रशासन, जागरूकता आणि तंत्रज्ञान सुधारणा.

संदर्भ सूची (References)

- **भारत सरकारचे अहवाल**: राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना, PM-KISAN, इत्यादी
- **IPPB चा वार्षिक अहवाल**
- **शोधपत्र व शास्त्रज्ञांचे लेख**:
  - "Financial Inclusion through Postal Networks in India" – शर्मा, राज.
  - "The Role of Post Office in Financial Inclusion" – कुमार, ओम.
  - "Rural Development and the Role of Government Schemes" – सिंह, राघव.

संशोधक

सुर्यवंशी आर.डी.
(एम.कॉम, डि.एड, बी.एड,)

संशोधक मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.ए.के.देशमुख
वाणिज्य विभाग
नागनाथ कला,वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय औंढा नागनाथ जि.हिंगोली